

Bul qatardaǵı *aqlı ketiw* hám *biyhush bolıw* feyil sóz shaqabı qosıqtıń ishinde kontekstlik sinonimlerdi payda etken. Jeke turganda heshqanday sinonimlik baylanısqa túspeydi.

Juwmaq. Qullası, Qazı Máwlik óz qosıq qatarlarında sinonimlerge ayırıqsha bir máni baǵıshlap, janlandırıp, kórkemlep, olardı sheberlik penen qollanǵanın kóremiz. Usılay etip, shayırdıń sóz baylıǵı qansha ráńbárań sózlerden

tursa, ondaǵı belgili bir xızmet atqarıp keliwshi sinonimler de san jaǵınan hár túrli. Shayır sinonim sózlerdi kórkem shıǵarmaǵa tán estetikalıq talaplarǵa sáykes durıs tańlay alǵan. Qazı Máwlik shıǵarmaları tilinde qollanılǵan sinonimler, birinshiden, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń baylıǵın kórsetse, ekinshiden, shayırdıń óz zamanınıń eń talantlı kórkem sóz sheberi ekenliginen dárek beredi.

Ádebiyatlar

1. Дәўлетов Б. Қазы Мәўлик шайырдың дәретіўшилиқ жолы. Филол. илим. канд. дисс. – Нөкис: 2001.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1973.; Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994.
3. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердің грамматикалық, структуралық хәм лексика-семантикалық өзгешеликери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
4. Бердимуратов Е. Тилден пал тамсын десең. – Нөкис: 1966. // «Әмиўдәрә», №6.
5. Доспанов О. Түслик диалектиндеги синонимлер хәққинда. // Өз ИАҚБ Хабаршысы, 1965, №4, 89-92-б.
6. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. – Нөкис.: «Қарақалпақстан», 1990.; Қарақалпақ тилиндеги синонимлердің пайда болыў жоллары. – Нөкис: Өз ИАҚБ Хабаршысы, 1963, №2.; Синонимлер хәм антонимлер. // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971, 114-132-б.
7. Абдирахманов Ш., Махмудов Н. Сөз эстетикасы. – Ташкент: 1981.
8. Пахратдинов Ө., Өтемуратова Х. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. – Нөкис: «Билим», 1995.

REZYUME. Maqolada XX asr qoraqalpoq shoiri Qozi Mavlik asarlarining til xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Uning asarlarida qo'llangan sinonimlar va ularning qo'llanishi ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются языковые особенности творчества каракалпакского поэта XX века Казы Мавлика. Изучены синонимы, употребляемые в языке его произведений, и особенности их использования.

SUMMARY. The article discusses the linguistic features of the works of the Karakalpak poet Qazi Mavlik, who lived in the 20th century. It examines the synonyms used in the poet's language and the characteristics of their application.

QARAQALPAQ TILINDE INGLIS TILINDEGI IT-TERMINLERDİŇ BEYIMLESİWI: MORFOLOGİYALÍQ HÁM FONETIKALÍQ ÓZGESHELİKLERİ

M.O.Keunimjaeva – *tayanış doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nökis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq tili, ingliz tili, IT-terminologiya, o'zlashtirish, so'z yasash, transkripsiya, transliteratsiya, affiksatsiya, abbreviatura.

Ключевые слова: каракалпакский язык, английский язык, IT-терминология, освоение, словообразование, транскрипция, транслитерация, аффиксация, аббревиатура.

Key words: Karakalpak, English, IT terminology, borrowing, word formation, transcription, transliteration, affixation, abbreviation.

Kirisiw. Házirgi globallaşqan dúnyada til tek ǵana kommunikativlik wazıypanı atqarıp qoymastan, onı sóylewshilerdiń mádeniy qádiriyatların, pikirlew hám dúnyaǵa kózqarasın da sáwlelendiredi. Tiller aralıq baylanıslardıń kúsheyiwı, ásirese, terminologiyalıq tarawda leksikanı ózlestiriw procesiniń jedellesiwine alıp keledi. Jańa terminlerdiń dominant derekлерinen biri ingliz tili bolıp, ol kóplegen tiller, sonıń ishinde, qaraqalpaq tiliniń leksikasına úlken tásir kórsetedi.

Eń intensiv ózlestiriw procesi texnologiyalardıń jedel rawajlanıwı hám jańa túsiniqler – informaciyalıq texnologiyalardıń payda bolıwı baqlanıp atırǵan tarawlarda kórinedi. Usıǵan baylanıslı ızertlewdiń áhmiyeti ingliz tili IT-terminleriniń prototiplik strukturalarınıń mexanizmlerin hám olardıń qaraqalpaq tiline beyimlesiw ózgesheliklerin úyreniw zárurlıginen ibarat. Jumıstıń maqseti – ingliz tili IT-terminleriniń payda bolıwınıń tiykarǵı modellerin anıqlaw hám olardıń qaraqalpaq tili strukturalarına sáykes keliwin analizlew. Izertlew obyektı – ingliz tilindegi informaciya texnologiyaları tarawındaǵı terminler; predmeti – olardıń morfologiyalıq hám fonetikalıq jaqtan beyimlesiw usılları. Jumıstıń ilimiy jańalıǵı eki tilde terminlerdiń payda bolıwınıń tipologiyalıq ózgeshelikleri hám universal model-lerin anıqlawdan ibarat.

Ádebiyatlar analizi hám metodlar. Bul izertlew analikalıq hám teoriyalıq-súwretlew xarakterine iye bolıp onıń metodologiyalıq tiykarın qaraqalpaq hám ingliz tilleriniń sóz jasalıwı hám terminologiyasına arnalǵan ámeldegi lingvistikalıq izertlewler hám leksikografiyalıq dereklerdi kompleksli analizlew shólkemlestirildi.

V.N.Komissarov [7], N.A.Baskakov [5], A.Dáwletov, M.Dáwletov, M.Qudaybergenov [2], G.Patullaeva [4], A.Aytmuratov [1], D.X.Kadirkbekova [6], G.Murtazaeva [3] sıyaqlı ilimpazlardıń jumısları izertlewdiń teoriyalıq tiykarı bolıp xızmet etti.

Jumıs procesinde lingvistikalıq analizdiń tómendegi usıllarınan paydalanıldı:

Salıstırıw metodı – ingliz hám qaraqalpaq tilleriniń sóz jasaw modellerindegi universal hám ózine tán ózgeshelik-lerdi anıqlaw;

Strukturalıq-morfologiyalıq analiz – terminlerdiń payda bolıw usılları (affikaciya, sóz qosılıw, abbreviatura) boyınsha klassifikaciyalaw hám ónimli affikslerdi anıqlaw;

Adaptaciya usılları (transkripciya, transliteraciya) hám sóz jasaw modelleri klassifikaciyası.

Talqlaw hám nátiyjeler. Qaraqalpaq tilinde ingliz tilinen IT-terminlerdi ózlestiriw procesi kóp basqışlı

quramalı process bolıp, ol óz ishine fonetikalıq hám morfologiyalıq transformalardı aladı.

Zamanagóy til biliminde transkripciya hám transliteraciya ózlestirilgen sózlerdi awdarma tilge beyimlestiriwdiń tiykarǵı usılları sıpatında qaralmaqta. V.N.Komissarovtıń “Теория перевода (лингвистические аспекты)” [7:173] atlı miynetinde transkripciya hám transliteraciya sózdıń dáslepki formasın awdarma tiliniń háripleri járdeminde tákirarlaw usılları bolıp tabıladı: transkripciya sózdıń seslik formasın, transliteraciya bolsa onıń grafikalıq formasın beredi dep atap ótken. Bunday ajratıw ózlestiriw procesinde, ásirese, tillerdiń seslik sisteması bir-birinen ádewir parıqlanatuǵın jaǵdayda úlken áhmiyetke iye. Bul shet til birlikleriniń beyimlesiwi qalay júz beretuǵının anıǵıraq túsiniwge múmkinshilik beredi.

Bul processler jańa túsiniqlerdi bir tilden ekinshi tilge ótkeriwde, sózdıń tilde sóylewshilerge tanılawı hám túsiniwiniń támiyinlew ushın onıń jańǵırıwın da, jazılıwın da saqlap qalıwda ayrıqsha áhmiyetke iye. Bul usıl kompyuter terminologiyasın qaraqalpaq tiline beyimlestiriwde de aktiv qollanımaqta. G.Murtazaeva “Jay kompyuter terminleri” maqalasında atap ótkenindey, “Inglis tilindegi túbir formaǵa iye bolǵan kompyuter terminleri qaraqalpaq tiline transliteraciya yamasa transkripciya usılında ózlesken boladı” [3:111].

Bul maǵlıwmat qaraqalpaq tiliniń jańa leksikalıq birliklerdi, ásirese, texnika tarawında, tiykarǵı tildıń hám fonetikalıq, hám grafikalıq ózgesheliklerin saqlaǵan halda ózlestiriw qábiletiniń joqarılıǵın kórsetedi. Bul baǵdarda transkripciya hám transliteraciya paydalanıw tildıń jańalanıwı hám rawajlanıwına ǵana emes, al globalasıw sharayatında onıń funkcionallıǵı hám básekige shıdamlılıǵın támiyinlewge xızmet etetuǵın til beyimlesiwinıń tiykarǵı mexanizmi bolıp esaplanadı. Solay etip, bul processler qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramınıń turaqlı keńeyip barıwı sharayatında óz áhmiyetin hám ózgeriw-sherhligin saqlap qalıwda áhmiyetli orın iyelleydi.

Qaraqalpaq tilinde sóz jasalıw máseleleri kóplegen ilimpazlar tárepinen qaralǵan, biraq kópshilik miynetlerde bul másele ayrıqsha baǵdar sıpatında emes, al morfologiya quramında izzetlengen. Ayırımlarına toqtalıp ótemiz: Sóz jasalıw mexanizmlerin úyreniwge úles qosqan ilimpazlardıń ishinde N.A.Baskakovtı [5:170] atap ótiw múmkin, ol qaraqalpaq tilin agglutinativ tiller qatarına kirgizip, grammatikalıq formaların payda bolıwınıń tiykarǵı úsh leksikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik usılların kórsetedi.

Al, keyingi jıllardaǵı miynetlerde atap aytqanda G.Patullaevanıń [4:36] “Qaraqalpaq tilindegi sóz jasalıw” oqıw qollanbasında beriliwinshe házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi sóz jasaw formantların esapqa alǵanda, jańa mánidegi sózler 4 sóz jasaw usılı – affiksaciya, sóz qosılıw, leksika-semantikalıq, leksika-sintaksislik usıllar.

Keltirilgen klassifikaciya qaraqalpaq tilindegi sóz jasalıw processleriniń quramalılıǵın hám baylıǵın ayqın sáwlelendiredi. Bul jerde tek ǵana ayırım usıllardı sanap ótiwdi emes, al olardıń óz ara baylanısın kórsetiwge umtılıwdı da atap ótiw zárúr. Morfologiya, leksika hám sintaksis óz aldına tarawlar sıpatında qaralatuǵına qaramastan, sóz jasaw processlerin analiz etiw olardıń til sistemasında bir-biri menen tıǵız baylanıslı ekenligin kórsetedi.

Bul usıllar qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw sistemasınıń tiykarın qurasa da, olardıń hár qıylı tarawlarda, atap aytqanda, informaciya texnologiyaları tarawına tiyisli

terminlerdi qalıplestiriwde bir qalıpte emesligi belgili bolıp, olardıń barlıǵı da birdey dárejede qatnaspaydı.

A.Aytmuratov [1:115-117] óz ilimiy miynetinde qaraqalpaq tilindegi sanlı texnologiyalarǵa baylanıslı terminlerdi analizlep olardıń jasalıwında: 1) leksika-semantikalıq; 2) affiksaciya; 3) sóz qosılıw usıllarınıń qatnasatuǵın atap ótedi. Sonday-aq, avtor qaraqalpaq tilinde sanlı texnologiyalarǵa baylanıslı atamalar–shı/-shi, –lıq/-lik, –shılıq/-shilik, –lı/-li, –sız /-siz sıyaqlı affiksler járdeminde jasalıwın mısallar menen dáliylep ótken: kompyutershi, *programmalaştırıwshılıq, funkciyalıq, tarmaqlı, diskovodlıq, simsız hám t.b.*

D.X.Kadirkbekovanıń “Ingliz va ózbek tillarida axborot texnologiyaları terminologiyasining lingvistik hususiyatlari” atlı monografiyasında zamanagóy affiksial IT-terminlerdiń dúzilisine qaray prefiksial, suffiksial hám aralas (prefiksial-suffiksial) formaların ajratıp ótken [6:41]. Al, G.S.Patullaeva bergen maǵlıwmatlar boyınsha qaraqalpaq tilinde affiksaciya usılınıń sóz jasaw formantı xızmetin suffiks penen postfiksler atqaradı [4:36]. Sonday-aq prefiksler sheklengen hám tek ózlestirilgen leksikada qollanılatuǵınlıǵın kórsetedi: *biyaqlı, namaqlı, biyádep, námart* hám t.b. [2:13].

Bul prefikslerdiń xızmetinde úlken ayırmashılıqlar bar ekenligin kórsetedi: ingliz tilinde olar aktiv túrde jańa terminlerdi payda etedi hám bar bolǵan sózlerdiń mánisin ózgetedi, al qaraqalpaq tilinde bul prefiksler sistemalı sóz jasawǵa qatnaspaydı.

D.Kadirkbekova 1990-jıllardıń aqırınan 2010-jılǵa shekemgi dáwirde óz ishine alǵan leksikografiyalıq maǵlıwmatlar tiykarında informaciyaq-texnologiyalıq terminlerdi analizlep shıǵadı. Izertlewdiń empirikalıq bazasın qanıqelestirilgen sózliklerden tańlap alınǵan 5581 terminologiyalıq birlik quradı. Avtor metodologiyasına muwapıq terminlerdi klassifikaciyalaw olardıń strukturalıq ózgeshelikleri, sonıń ishinde, morfologiyalıq túrleri, sóz payda etiw usılları, sonday-aq, terminlerdiń ingliz hám ózbek tillerindegi jumıs islew ózgeshelikleri tiykarında ámelge asırıldı. Bunday kózqaras informaciyaq texnologiyalar tarawındaǵı leksikalıq birliklerdi qalıplestiriwdiń eń nátiyjeli modellerin anıqlaw hám ulıwma terminologiyalıq sistemaniń rawajlanıw tendenciyaqların baqlaw imkaniyatın berdi. Alınǵan nátiyjelerge muwapıq, ingliz tilinde IT tarawında sóz payda etiwdiń dominant usılı kompozit usılı (52,2%) bolıp, onda eki hám onnan artıq tiykarlardı birlestiriw arqalı jańa terminler jaratıladı. Bul model joqarı semantikalıq ashılıǵı menen ajralıp turadı hám jańa sanlı processler hám qurılımlardı operativ túrde ataw imkaniyatın beredi. Ekinshi orında abbreviatura (25,7%) bolıp, ol informaciyanı qısqa hám kodlastırıwǵa umtılıwdı sáwlelendiredi. Úshinshi orında morfologiyalıq processlerdiń dinamikasını hám standart sóz jasawshı formalarǵa baǵdarlanǵanlıǵın kórsetiwshi affiksaciya (22%) turadı [6:36-39].

Demek, izertlew nátiyjeleri ingliz tilinde informaciyaq texnologiyalar tarawındaǵı terminlerdi payda etiwde kompoziciya tiykarǵı mexanizm ekenligin tastıyıqlaydı. Bul ingliz tiliniń joqarı morfologiyalıq beyimlesiwsheńligi, bar sózlerdi, túbir hám affikslerdi jańa leksemalarǵa joqarı dárejedeги semantikalıq anıqlıq penen nátiyjeli biriktiriw qábileti menen túsindiriledi.

A.Aytmuratovtıń izertlewinde qaraqalpaq tilinde sanlı texnologiyalarǵa baylanıslı terminler tiykarınan a) sózlerdiń

dizbeklesiwi; b) sózlerdiń bir-biri menen birigiwi v) sózlerdiń bir-biri menen juplasıwı g) sózlerdiń qısqaıwı arqalı qalıplesetuǵınlıǵı atap ótiledi. Ásirese sózlerdiń bir-birine qosılmay izbe-iz dizbeklesiwi arqalı qalıplesetuǵın terminler ónimli dep tabılǵan: *kiber obyekt, internet magazin, sanlı texnologiya, sımsız qulaqshın hám t.b.* [1:121-126] "Atlıq + atlıq" hám "Kelbetlik + atlıq" modelleri eń kóp ushırasadı. Sonday-aq, úsh hám kóp komponentli konstrukciyalar da qollanıladı [2:133].

D.Kadirbekova [6:43] izertlewlerine qaraǵanda, inglis tilinde bunday terminler uqsas strukturalıq modeller boyınsha, biraq kóbinese komponentlerdiń leksikalıq birigiwi menen dúziledi: (Atlıq+Atlıq): *firewall, footprint, (Kelbetlik+Atlıq): freeware, software hám t.b.*

Bul morfologiyalıq ayırmashılıqlar bar jaǵdayda termin jasaw usıllarınıń tipologiyalıq jaqtan uqsaslıǵın kórsetedi. Jáne bir kózge taslanatuǵın ayırmashılıq – reduplikaciyaǵa bolǵan múnásibet: inglis texnikalıq terminologiyasında derlik joq bolsa, qaraqalpaq tilinde bul mexanizm ulıwma leksikada (*pada-pada, shań-shań, mıń-mıń,*) ónimli bolıp, onıń ishki potencialın kórsetedi.

Qaraqalpaq tilinde inglis hám rus tillerinen ózlestirilgen abbreviaturalar kóp qollanıladı. Sanlı texnologiyalar menen baylanıslı leksikada abbreviaturalardıń hár qıylı túrleri ushırasadı: inisializm, yarım abbreviaturalar hám aralas variantlar [1:130]. Bunday tájiriye zamanagóy tildiń rawajlanıwı hám onıń jańa reallıqlarǵa tez juwap beriw qábileti ushın júdá tábiyiy hám zárúr. Biraq qaraqalpaq tiliniń ózgesheligin hám pútinligin saqlaw ushın tildiń óz

mexanizmlerin islep shıǵıw, ózlestiriw hám tildiń óz sóz jasaw usılları arasında teń salmaqlılıq ornatiw da áhmiyetli.

Juwmaq. Ámelge asırılǵan izertlewler nátiyjesinde qaraqalpaq tilindegi inglis tili IT-terminleriniń ózlestiriliwi hám global lingvistikalıq tásir sharayatında ózlestiriliwi mashqalası hár tárepleme kórip shıǵıldı. Morfologiyalıq hám fonetikalıq mexanizmlerdiń analizi (transkripsiya, transliteraciya) beyimlesiw procesiniń qaraqalpaq tiliniń agglyutinativlik qurılısınıń ózgesheliklerin esapqa alatuǵın kóp basqıshlı hám kompleksli ekenligin kórsetti. Inglis tili menen tipologiyalıq ózgesheliklerine qaramastan, eki tilde de sóz jasawdıń universal modellerinen paydalanıladı, bul bolsa jańa terminologiyanıń tabıslı jaratılıwına járdem beredi.

Qaraqalpaq tilinde affiksaciya, kompozit sóz jasaw hám qısartıw (inicializmler, yarım qısartıwlar, aralas variantlar) sıyaqlı processlerdiń jedel qollanıwı anıqlanıp, bul tildiń joqarı lingvistikalıq iykemlesiwshenligi hám sanlı dáwirdiń jańa reallıqlarına juwap bere alıw qábiletinen derek beredi. Sonıń menen birge, til pútinligin támiyinlew ushın ózine tán til mexanizmleri hám ózlestiriw arasındaqı teń salmaqlılıqtı saqlaw zárúrligi atap ótilgen.

Izertlewdiń ámeliy áhmiyeti agglyutinativ tillerdegi IT-leksikanıń beyimlesiwın úyreniwdiń teoriyalıq tiykari hám metodologiyalıq kózqarasların qalıplestiriwden ibarat bolıp, bul til tarawında nátiyjeli strategiyalarǵa islep shıǵıw hám qaraqalpaq tilinde terminologiyalıq standartlastırıwǵa járdem beriwı múmkin.

Ádebiyatlar

1. Aytmuratov A.M., Qaraqalpaq tilindegi sanlı texnologiyalarǵa baylanıslı atamalar. Fil. fan. nom. diss. – Nókis: 2025.
2. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. –Nókis: «Bilim», 2010.
3. Murtazaeva G. Jay kompyuter terminleri. // Академические исследования в современной науке. 4(4), 2025. – С. 111-117.
4. Patullaeva G.S. Qaraqalpaq tilindegi sóz jasalıw: Oqıw qollanba. – Tashkent: «Tafakkur avlodi», 2020.
5. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть I (Части речи и словообразования). – Москва: Издательство АН СССР, 1952.
6. Кадирбекова Д.Х. Инглиз ва ўзбек тилларида ахборот технологиялари терминологиясининг лингвистик хусусиятлари. / Linguistic Peculiarities of IT Terminology in English and Uzbek Languages. –Toshkent: «Fan va texnologiya», 2016.
7. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. – Москва: «Высшая школа», 1990.

REZYUME. Maqolada ingliz tilining global hukmronligi sharoitida qoraqalpoq tilida axborot texnologiyalari (IT) sohasi atamalarining moslashuvi va so'z yasash jarayonlari ko'rib chiqilgan. Kontrast tahlil asosida qoraqalpoq va ingliz tillarida so'z yasash modellarining o'ziga xosligi, o'zlashtirishning asosiy mexanizmlari (transkripsiya, transliteraciya) aniqlanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, chuqur tipologik xususiyatlarga (agglyutinativ va analitik struktura) qaramasdan, ikkala til ham kompoziciya va affiksaciya kabi universal nominaciya strategiyalarini o'zlarining lingvistik tizimlariga moslashtirib, yangi leksika yaratishda yuqori salohiyatni namoyon etadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются адаптация терминов сферы информационных технологий (IT) и процессы словообразования в каракалпакском языке в условиях глобального доминирования английского языка. На основе контрастного анализа определяются особенности словообразовательных моделей в каракалпакском и английском языках, основные механизмы заимствования (транскрипция, transliteraciya). Исследования показывают, что, несмотря на глубокие типологические различия (агглютинативная и аналитическая структура), оба языка демонстрируют высокий потенциал в создании новой лексики, адаптируя универсальные номинативные стратегии, такие как композиция и аффиксация, к своим лингвистическим системам.

SUMMARY. The article explores the adaptation of information technology (IT) terms and word formation processes in the Karakalpak language under the global dominance of the English language. Based on a contrast analysis, the features of word-formation models in the Karakalpak and English languages, the main mechanisms of borrowing (transcription, transliteration) are determined. Studies show that despite their deep typological features (agglutinative and analytical structure), both languages demonstrate high potential in creating new vocabulary by adapting universal nominative strategies such as composition and affixation to their linguistic systems.